

ACTA HISTRIAE
25, 2017, 4

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE
25, 2017, 4

KOPER 2017

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 25, leto 2017, številka 4

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Urednika/Redattori/
Editors:**

Gorazd Bajc, Urška Lampe

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Urška Lampe (slo.), Gorazd Bajc (it.)

**Lektorji/Supervisione/
Language Editor:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.)

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Grafis trade d.o.o.

**Izdajatelj/Editore/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / Società storica del Litorale®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000
Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18
e-mail: actahistriae@gmail.com; www.zdjp.si

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper, Luka Koper d.d.

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Podlaga sliki: Nemška vojaka in osel s protiplinskimi maskami med prvo svetovno vojno, 1915 / Sfondo dell'immagine: Soldati tedeschi e asino indossano maschere antigas durante la Prima guerra mondiale, 1915 / Background of the image: German Soldiers and donkey wearing gas masks during World War I, 1915 (Universal History Archive/UGC via Getty Images. <https://timeline.com/world-war-gas-masks-b4caaf280c03>).

Redakcija te številke je bila zaključena 15. decembra 2017.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL)

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.
All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Gorazd Bajc:** Dieci mesi che sconvolsero la Venezia Giulia. *Il Memorandum di Londra 1915: questioni storiografiche e dettagli terminologici* 825
Ten Months that shook Venezia Giulia. The Memorandum of London 1915: Storiografic Issues and Terminological Details
Deset mesecev, ki so pretresli Julijsko krajino. Londonski memorandum 1915: historiografska vprašanja in terminološke podrobnosti
- Guido Franzinetti:** The Debates on the Future of Austria-Hungary on the Eve of the First World War 851
I dibattiti sul futuro dell’Austria-Ungheria alla vigilia della Prima guerra mondiale
Razprave o prihodnosti Avstro-Ogrske na predvečer prve svetovne vojne
- Matjaž Bizjak:** Vojni načrti Kraljevine Italije proti Avstro-Ogrski do vstopa v prvo svetovno vojno 863
I piani di guerra del Regno d’Italia contro l’Austria-Angheria fino all’entrata nella Prima guerra mondiale
Italian War Plans against Austria-Hungary before entry into World War One
- Danijel Grafenauer:** Centralne sile ter vstop Italije v prvo svetovno vojno: v luči korespondence med avstro-ogrskim in nemškim generalštabom 883
Le Potenze centrali e l’entrata dell’Italia nella Prima guerra mondiale: alla luce del carteggio tra lo Stato maggiore austro-ungarico e quello tedesco
Central Powers and the entry of Italy into World War One: in the light of the Correspondence between the Austro-Hungarian and the German Military Headquarters
- Gregor Antoličič:** Avstro-ogrška vojska v senci vstopa Italije v prvo svetovno vojno 899
L’esercito austro-ungarico all’ombra dell’ingresso italiano nella prima guerra mondiale
The Austro-Hungarian Army in the Shadow of the Italy’s entry into the World War One

Luciano Monzali: Una difficile scelta. Il Patto di Londra e la politica estera italiana 1914–1915	919
<i>A difficult Decision. The London Treaty and Italian Foreign Policy 1914–1915</i>	
<i>Nelahka izbira. Londonski pakt in italijanska zunanja politika 1914–1915</i>	
Štefan Čok: L'Italia e il Patto di Londra 1915 nelle fonti diplomatiche italiane. Alcuni aspetti meno conosciuti	939
<i>Italy and the London Pact 1915 in the Italian Diplomatic Sources.</i>	
<i>Some less known Aspects</i>	
<i>Italija in Londonski pakt 1915 v italijanskih diplomatskih virih.</i>	
<i>Nekaj manj poznanih vidikov</i>	
Rosario Milano: La questione albanese e l'assetto dell'Adriatico nel Patto di Londra. Alcune riflessioni interpretative	961
<i>The Albanian question and the Adriatic Order according to the Treaty of London. Some reflections</i>	
<i>Albansko vprašanje in ureditev na Jadranu v okviru Londonskega pakta.</i>	
<i>Nekatera interpretativna razmišljanja</i>	
Andrej Rahten: Slovenska politika od sarajevskega atentata do vstopa Italije v vojno	977
<i>La politica slovena dall'assassinio di Sarajevo all'ingresso in guerra dell'Italia</i>	
<i>Slovene Politics from the Sarajevo Assassination to the Italian entry into War</i>	
Gorazd Bajc: Quel "peccato originale" della diplomazia segreta. Il Memorandum di Londra 1915 e i britannici	993
<i>The "Original Sin" of the Secret Diplomacy. The Memorandum of London 1915 and the British</i>	
<i>"Izvirni greh" tajne diplomacije. Britanci in Londonski memorandum 1915</i>	
Renato Podbersič: Cerkev na Primorskem in Londonski pakt 1915	1015
<i>La Chiesa nel Litorale austriaco e il Patto di Londra 1915</i>	
<i>The Catholic Church in Primorska Region and the Treaty of London 1915</i>	
Vojislav Pavlović: The Treaty of London and the creation of Yugoslavia	1029
<i>Il Patto di Londra e la creazione della Jugoslavia</i>	
<i>Londonski pakt in ustanovitev Jugoslavije</i>	
Aleksandra Gačić: Slovenci v Jugoslovanskem odboru in Londonski memorandum	1051
<i>Gli sloveni nel Comitato jugoslavo e il Memorandum di Londra</i>	
<i>Slovenes in the Yugoslav Committee and the London Memorandum</i>	

Jan Hálek, Boris Mosković: “The Milada Paulová’s Syndrome” – The Life’s Work of the Czech Scholar and its Influence on the Historiography in the Socialist Yugoslavia	1071
<i>“La sindrome di Milada Paulová” – l’opera principale della studiosa ceca e la sua influenza sulla storiografia nella Jugoslavia Socialista “Sindrom Milada Paulová” – življenski opus češke znanstvenice in njegov vpliv na zgodovinopisje v socialistični Jugoslaviji</i>	
Navodila avtorjem	1093
<i>Istruzioni per gli autori</i>	1096
<i>Instructions to authors</i>	1100

CERKEV NA PRIMORSKEM IN LONDONSKI PAKT 1915

*Renato PODBERSIČ*Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: renato.podbersic@guest.arnes.si*IZVLEČEK*

Prispevek obravnava Katoliško cerkev ob začetku prve svetovne vojne in njen odnos do Kraljevine Italije. Posebej izpostavi vlogo Svetega sedeža v Rimu in krajevne Cerkve na Primorskem do italijanskih ozemeljskih teženj še pred njenim uradnim vstopom v prvo svetovno vojno spomladi 1915. Prikaže papeževa prizadevanja za mir in stališče škofov na Primorskem do Italije in njenega vstopa v vojno proti dovčerajšnji zaveznici Avstro-Ogrski.

Ključne besede: prva svetovna vojna, Cerkev na Primorskem, Londonski pakt 1915, Sv. sedež, duhovščina na Primorskem

LA CHIESA NEL LITORALE AUSTRIACO E IL PATTO DI LONDRA 1915

SINTESI

Il contributo affronta la situazione della Chiesa cattolica all'inizio della Prima guerra mondiale e le sue posizioni nei confronti del Regno d'Italia. Esamina, in particolare, il ruolo della Santa Sede e della Chiesa locale in merito alle aspirazioni di espansione territoriale dell'Italia ancor prima della sua entrata in guerra nella primavera del 1915. Infine, presenta l'impegno del Papa a favore della pace e le prese di posizione dei vescovi del Litorale riguardo all'Italia e alla sua entrata in guerra contro l'Austria-Ungheria, fino ad allora sua alleata.

Parole chiave: Prima guerra mondiale, Chiesa nel Litorale austriaco, Patto di Londra 1915, Santa Sede, sacerdoti del Litorale austriaco

UVOD

V prelomnih dneh ob izbruhu prve svetovne vojne je duhovščina na Primorskem prevzela vlogo posrednika med državo in državljani. Katoliški duhovniki so s prižnic ljudem posredovali ukaze vojaških oblasti, odloke in zahteve civilnih oblasti ter sporočila humanitarnih organizacij. Duhovniki so se enotno vključili v propagandno-podporni stroj, ki ga je pognala država, tako vojaški kot upravni organi. Preveval je patriotičen duh, skrb za cesarja in državo. Vojaški vpoklic in obramba domovine sta se predstavljala kot dolžnost vsakega katoličana.

Sicer je bilo bojno razpoloženje čutiti tudi v avstrijski katoliški Cerkvi. Dunajski nadškof in kardinal Gustav Piffl je grajal Srbijo, ki je tudi po njegovem stala za atentatom v Sarajevu in pritrjeval, da je potrebno Srbijo ustrezno kaznovati. V nagovoru vernikom v katedrali sv. Štefana na Dunaju je izjavil, da predstavlja vojna božji glas, ki govori skozi topovske cevi. Podobnega mišljenja je bil praški kardinal Leo Skrbenski de Hrište, ki je smatral vojno proti Srbiji za pravično in vernike vzpodbujal, naj molijo za zmago avstrijskega orožja. Isto stališče je imel celoten madžarski episkopat (Živojinović, 1978, 303; Podbersič, 2004, 48).

Odnos Katoliške cerkve, tako duhovščine kot laikov, do prve svetovne vojne je bil zapleten in ne enoznačen. Na eni strani še danes odmevajo večkrat izrečene besede papeža Benedikta XV., ki je med tem spopadom vse vključene strani pozival na zaustavitev nepotrebne klanja. Na drugi strani najdemo posamezne škofovske konference in nekatere katoliške razumnike v vojskujočih se državah, ki so se držali tradicionalnih moralnih norm o t. i. »pravični vojni« in s tem poskušali opravičevati vojaške akcije svojih držav. Kardinal Bonaventura Cerretti je po vojni izjavil: »Sveti sedež je bil med prvo svetovno vojno nevtralen, vendar ga je njegova nevtralnost, lahko rečemo, drago stala. Šlo je za dvojno vojno: vojna z enimi, vojna z drugimi. Sveti sedež ne bi mogel storiti ničesar dobro, kar se ne bi lahko takoj smatralo kot slabo« (De Luca, 1939, 209).

ZADRŽANOST PIJA X. OB IZBRUHU PRVE SVETOVNE VOJNE

Začetek sovražnosti po Evropi je sovpadal s smrtjo tedanjega papeža Pija X. Njegovo papeževanje je trajalo enajst let in je potekalo pod geslom: »Vse prenoviti v Kristusu!«¹ Izdal je veliko enciklik in okrožnic, s katerimi si je prizadeval okrepiti in posodobiti delovanje Cerkve. Njegovi posegi so zadevali tako bogoslužje kot življenje duhovščine in laikov. V zunanji politiki se je soočal z vse večjo sekularizacijo in nastopi liberalne države (Francija, Portugalska). Poleg tega ga je na domačih tleh obremenjevalo nerešeno vprašanje odnosov z italijansko državo. Papeži so se namreč od italijanske zasedbe Rima septembra 1870 smatrali za »vaticanske jetnike«, kajti tisočletne papeške države je bilo konec in nova liberalna oblast v združeni Kraljevini Italiji tudi ni kazala zanimanja za ureditev odnosov s Katoliško cerkvijo. Prav razmerje med Cerkvijo in italijansko državo je obremenjevalo odnose tudi po italijanskem vstopu v prvo svetovno vojno maja 1915 (Mathieu-Rosay, 2005; Benedik, 1996).

1 V latinskem originalu se geslo glasi: »*Omnia restaurare in Christo!*«

Ob izbruhu vojne je ostareli in bolelni papež Pij X. ostal zadržan. Kot poročajo nekateri diplomatski viri, naj bi se celo deloma strinjal s kaznovanjem Srbije, ki jo je Sveti sedež, skupaj s pravoslavno Rusijo, smatral za glavna dejavnika razdora in netilca vojne. Vsekakor so bile papeževe simpatije na strani katoliške Avstrije in Habsburžanov, ki jih je marsikdo v rimski kuriji videl kot zadnjo trdnjavo katolištva v Evropi. Tudi Cerkev v tedanji Avstriji je delovala po uveljavljeni upravni in pastoralni praksi, seveda v sozvočju s cesarjevo politiko državne Cerkve (*Reichskirche*). Ta se je ne nazadnje kazala tudi v izbiranju in imenovanju avstrijskih škofov, papež je imel le pravico veta. Čeprav se je zdelo, da se v pokonkordatnem obdobju, torej po letu 1870, vzpostavlja neka nova praksa, je vendarle praktično do konca, do razpada monarhije, obstajala tesna naklonjenost, sožitje in medsebojno sodelovanje med državo oziroma dinastijo in Katoliško cerkvijo. Po drugi strani je vpliv Cerkve in Sv. sedeža v svetu ravno v času izbruha prve svetovne vojne dosegel najnižjo točko (Živojinović, 1978).

Papež Pij X. je umrl 20. avgusta 1914, leta 1954 je bil razglašen za svetnika. Na dan njegove smrti so nemške čete vkorakale v Bruselj. Nerešeno vprašanje statusa nevtralne, katoliške Belgije je predstavljalo enega glavnih ciljev pri vatikanskih mirovnih pobudah med prvo sv. vojno (Aubert, 2000, 25–26). Ob tem je zanimivo opozoriti na delovanje kardinala in belgijskega primasa Desiré Josepha Mercierja (1851–1926) iz Mechelena, primasa Belgije. Avgusta 1914 je doživel nemško vkorakanje in grobo kršenje belgijske nevtralnosti, se udeležil volitev novega papeža in se vrnil v domačo škofijo. Med vojno je z dovoljenjem nemških zasedbenih oblasti nekajkrat potoval v Rim in se ponovno vrnil v Belgijo, čeprav je neutrudno deloval za obnovo belgijske suverenosti in na različne načine (pridige, poslanice, intervjuji) opozarjal na nemške okupacijske nepravilnosti ter si s tem nakopal nemško jezo. V februarju 1916 je bil kardinal Mercier v Rimu. Pri odhodu mu je papež poklonil svojo sliko z napisom: »*Mi delimo Vašo bol in Vaše trpljenje. Vaša stvar je tudi naša stvar*« (De Volder, 1996, 43).

NASTOP NOVEGA PAPEŽA BENEDIKTA XV.

V negotovih časih se je v Rimu zbral kardinalski zbor, ki je tedaj štel 64 članov, da bi izvolil novega papeža. Za naslednika je bil dokaj nepričakovano izvoljen kardinal Giacomo Paolo Giovanni Battista della Chiesa, nadškof iz Bologne, ki je prevzel ime Benedikt XV. Prejel je 38 glasov kardinalov in tako premagal številne spletke, ki jih je proti njemu pripravila skupina kurijskih kardinalov. Novi papež je bil rojen 21. novembra 1854 v ugledni plemiški družini v Genovi, teologijo je študiral na rimski papeški univerzi Gregorijani in bil posvečen v duhovnika leta 1878. V letih 1887 do 1907 je služboval v diplomatski službi Svetega sedeža in v rimski kuriji, Pij X. pa ga je imenoval za nadškofa v Bologni. Veljal je za nasprotnika modernizma. Zaradi nizke rasti se ga je prijel vzdevek *il piccoletto*. Kardinalski zbor se je po smrti Pija X. kljub začetku prve svetovne vojne hitro zbral v Rimu in že 3. septembra 1914 je presenetljivo izvolil novega papeža Benedikta XV. Kljub temu, da je bil nadškof della Chiesa v kardinala povzdignjen šele 25. maja 1914 in v konklavu ni veljal za favorita med zbranimi kardinali. Ob nastopu je novi papež zaradi začetka vojne odklonil sicer ustaljeno slovesno ustoličenje na trgu sv. Petra v

Vatikanu, svoj pontifikat je raje začel v Sikstinski kapeli (Benedik, 1996; Pollard, 2001).

Ob nastopu pontifikata se je Benedikt XV. moral soočiti s širjenjem vojnih spopadov, kljub svojim takojšnjim javnim pozivom k miru, prvemu že 8. septembra 1914. T. i. rimsko vprašanje oziroma odnos do italijanske države še ni bil razrešen in Sveti sedež še ni mogel delovati kot suverena država (Srebrnič, 1919, 95). To je bila velika ovira ob prizadevanjih in posredovanju Benedikta XV. za mir med sprtimi državami. Španska država je celo predlagala, naj se novi papež preseli v Madrid, ker je Španija ob začetku spopadov razglasila nevtralnost in bi bilo delovanje papeža bolj nevtralnno in neobremenjeno. Do uresničitve tega predloga seveda ni prišlo (Živojinović, 1978).

Novi papež si je tako osebno kot po diplomatskih poteh iskreno prizadeval za mirovna pogajanja, kjer naj bi v spopade vpletene strani vendarle našle rešitve za svoje zahteve in se tako odrekle nesmiselnih žrtev ter istočasnega trpljenja številnih vojakov, njihovih družin in civilistov. Njegova prizadevanja za mir in podaljšanje italijanske nevtralnosti ne nazadnje dokazuje tudi izbira državnega sekretarja ob nastopu pontifikata. Na to mesto je imenoval kardinala Pietra Gasparrija,² izobraženega in pravno podkovanega zaupnika. Papež je že 8. septembra 1914 objavil encikliko *Ubi Primum*, s katero je pozval države in vladarje, naj sodelujejo in si prizadevajo za mir. Tej mirovni potezi je že 1. novembra istega leta sledila enciklika *Ad beatissimi apostolorum*, s katero je obsodil vojno, nacionalistični egoizem, sovraštvo in razredni boj. Vzroke zanjo je videl v človeških slabostih, ki se kažejo v pomanjkanju ljubezni do bližnjega in nespoštovanju avtoritete. Njegovi mirovni pozivi so se med vojno ponavljali (Benedik, 1996, 296; Živojinović, 1978, 60–65; Bihlmeyer, Tuechle, 1983, 344–352; Aubert, 2000, 191–197; Pollard, 2001, 141–144).³

Duhovniki po župnijah so po papeževem naročilu dnevno darovali maše za vojake in molili za mir. Na njegovo pobudo se je 7. februarja 1915 po vsej katoliški Evropi molilo za mir (Bobič, 2014, 149).

Papež in sodelavci so se dobro zavedali, da bi podaljševanje vojne prispevalo k slabitvi vpliva katolicizma v svetu. Prav tako so se ob nadaljevanju spopadov bali pogubne usode večnacionalne in večverske Avstro-Ogrske. V tej državi so videli trdnjavo vere na mejah katolištva in dejavnik stabilnosti v srednji Evropi. Zato so se prizadevanje Svetega sedeža v prvem obdobju, to je od septembra 1914 do maja 1915, osredotočala predvsem na Italijo in njeno ohranjanje miru z Avstro-Ogrsko, kar nemški zgodovinar Nolte opisuje kot zgodbo »o premagovanju razumne, a še vedno večinske politike s strani strastne oziroma brezvestne manjšine, vsekakor neustavljivo aktivne« (Nolte, 1968, 427).

Vsega skupaj je papež Benedikt XV. med vojno napisal štiri enciklike, s katerimi je pozival h končanju sovražnosti. Vendar ne samo da praktično nihče ni poslušal papeževih besed, papež je doživel tudi odkrito nasprotovanje predstavnikov držav v vojni. Tako je v Franciji kot odgovor na papeževa mirovna prizadevanja nastala temu nasprotna *Union Sacrée* (Sveta zveza), sestavljena iz francoske nacionalistične duhovščine. Hkrati so

2 Pietro Gasparri (1852–1934), za kardinala ga je imenoval papež Pij X. decembra 1907, mesto državnega tajnika je zasedal med 1914–1920.

3 Daljše ali krajše zapise o novoizvoljenem papežu Benediktu XV. najdemo v takratnem časopisju, zlasti katoliškem (*Slovenec* v Ljubljani, *L'Eco del Litorale* v Gorici).

Nemci papeža sarkastično poimenovali Francoski papež, Italijani pa kar Maledetto XV (Pollard, 2014, 170).

Novi papež je med svoje najtesnejše sodelavce uvrstil tudi msgr. Eugenia Pacellija⁴ in barona Carla Montija. Sveti sedež je že januarja 1915 začel s konkretno diplomatsko misijo pod vodstvom podsekretarja Pacellija iz Državnega tajništva (*Segreteria di Stato di Sua Santità*).⁵ Pri neuradnih pogovorih z italijansko vlado, slednja je za omenjeno posredovanje sama izrazila takšno željo, je pomembno vlogo odigral prav baron Monti. Tedanja italijanska vlada, predvsem pa njen zunanji minister Sidney Sonnino, so sicer v Vatikanu videli zelo nevarnega sovražnika za nacionalne interese (DDI, 5/II, 472). S posredovanjem pa so v Vatikanu želeli Avstro-Ogrsko prepričati, da tedaj še nevtralni Kraljevini Italiji odstopi del Južne Tirolske (Trentino) in jo s tem obvarovati italijanskega vstopa v vojno. Po drugi strani se je tudi dunajska diplomacija večkrat obrnila na papeževo avtoriteto pri iskanju stikov z italijansko vlado pod vodstvom Antonia Salandre. Podobna diplomatska akcija se je ponovila še v maju 1915, torej samo nekaj dni pred italijanskim vstopom v prvo svetovno vojno na strani antantnih sil. Tudi potem, ko je uradni Dunaj odbil njegov predlog, podsekretar Pacelli ni miroval. Začel je pogovore z nemško vlado, da bi slednja pritisnila na avstro-ogrske zaveznike, naj odstopijo omenjena ozemlja Italiji. Pri tem je ponujal tudi neposredna tajna pogajanja z Italijo, kljub njenim nerešenim odnosom s Svetim sedežem. Po zmagi interventistične struje v italijanski politiki in posledično italijanskem vstopu v prvo svetovno vojno je Benedikt XV. to dejstvo sprejel z obžalovanjem in baje izjavil: »*To je smrt omikane Evrope*« (Martina, 1984, 99; Pollard, 2001).

Papeževa mirovna prizadevanja so po drugi strani predstavljala nevarnost za italijansko diplomacijo, ker bi namreč to po njihovem mnenju pomenilo tudi priznanje Svetega sedeža kot enakopravnega udeleženca v mirovnih pogajanjih in s tem tudi internacionalizacijo t. i. rimskega vprašanja. Obenem je treba poudariti, da so določbe točke št. 15 tajnega Londonskega sporazuma iz aprila 1915 med antanto in Italijo Sveti sedež izključevale iz mirovne konference po vojni. O tem je bil Sveti sedež seznanjen že med vojno (Tramontin, 1980, 118).

Slovenski katoliški tisk (*Slovenec*, *Bogoljub*, *Domoljub*) je papeža že od začetka vojne prikazoval, predvsem zaradi nerešenega t. i. rimskega vprašanja, kot žrtev in mu hkrati izražal neomajno podporo slovenskega naroda. Ali kot je objavil ljubljanski *Ilustrirani glasnik*, so hkrati cerkvene oblasti od vernikov pričakovale, da bodo »*branili svetega očeta kot vdani sinovi in hčere, ker je njegova čast tudi njihova*« (Bobič, 2014, 75). Predstavniki slovenske in hrvaške duhovščine pa so v začetku aprila 1915 na papeža naslovili spomenico, v kateri so mu pojasnili narodne zahteve Slovencev in Hrvatov, tako v primeru avstro-ogrske zmage (združitev vseh njihovih ozemelj pod Habsburžani), kot tudi v primeru razpada habsburške monarhije (nastanek neodvisne jugoslovanske kraljevine). Predvsem so se bali prevlade pravoslavja (Bobič, 2014, 76; Košir, 1996, 173).

4 Poznejši kardinal Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli (1876–1958), je bil od leta 1930 državni tajnik v Vatikanu, od leta 1939 do smrti pa papež Pij XII.

5 Ob začetku prve svetovne vojne je imelo diplomatske odnose s Svetim sedežem 14 držav. Ob koncu spopadov leta 1918 je bilo teh držav 17. Med njimi seveda ni bilo Kraljevine Italije.

Sl. 1: Goriški nadškof Frančišek Borgia Sedej v Sv. Križu (danes Vipavski Križ) leta 1915 (Društvo soška fronta 1915–1917).

Še korak dlje je šel goriški nadškof Frančišek Borgia Sedej, ki je v svoji prvi okrožnici namenjeni goriškim duhovnikom po začetku spopadov na soški fronti izenačil »*sovražnike katoliške Avstrije*« *in »sovražnike svete Cerkve in njene glave*«. ⁶ Po drugi strani je Cerkev vstop Italije v vojno in napad na donedavno zaveznico pogosto primerjala z bibličnim izdajstvom Kristusa v vrtu Getsemani (Bobič, 2014, 72).

GORIŠKI NADŠKOF SEDEJ IN LJUBLJANSKI ŠKOF JEGLIČ

Delo in poslanstvo goriškega nadškofa Sedeja ⁷ je bilo najtežje v letih prve svetovne vojne, posebej še po italijanskem vstopu v vojno maja 1915, ko se je Goriška spremenila v bojišče. Z začetkom spopadov širom Evrope ob koncu poletja 1914 so se tudi za cerkvene oblasti na Primorskem spremenile razmere. Avstro-ogrška država se je znašla v vojni. Za

⁶ ACAG, Arc, busta Sedej 2, Okrožnica dušnim pastirjem št. 1855, 15. junij 1915.

⁷ Goriški nadškof Frančišek Borgia Sedej, rojen 10. oktobra 1854 v Cerknem, mašniško posvečenje je prejel leta 1877, leta 1884 je na Dunaju doktoriral iz teologije. Leta 1906 je postal deseti goriški nadškof in ilirski metropolit. Poleti 1915 se je umaknil iz Gorice, večino begunstva je preživel v samostanu v Stični. Sredi marca 1918 se je vrnil v Gorico. Po vojni je kljub fašističnim pritiskom deloval v dobro vseh svojih vernikov. Umrl je v 28. novembra 1931 v Gorici, pokopan je na Sv. Gor (prim. PSBL/14, 319–323).

Sl. 2: Sprejem dekana Ivana Rojca v Tolminu, april 1915 (Društvo soška fronta 1915–1917).

Cerkev in nadškofa Sedeja je to pomenilo spopad, ki je imel tudi duhovne razsežnosti. Večina avstro-ogrskih škofov je bila globoko vdana habsburški vladarski družini in posledično državi. Nenazadnje, cesar in njegov naslov »apostolsko veličanstvo« je predstavljal zadnji preživeli simbol iz nekih drugih časov, ko sta posvetna in cerkvena oblast tesno sodelovali. Katoličani marsikje po Evropi so imeli Avstro-Ogrsko za nekakšne poslednji branik katolicizma, zato so v vojni videli napad na Habsburžane in seveda krščanstvo. Hkrati pa so avstrijski katoličani verjeli, da lahko pomeni vojna neko notranje očiščenje za državo in družbo. Mislili in upali so, da bodo po vojni nastopile razmere, ko bo nemški (liberalni) vodilni sloj pripravljen sklepati kompromise (Podbersič, 2004). Podobno razmišljanje je jeseni 1914 opazno tudi pri škofih Ilirske cerkvene province:

Včeraj sem bil v Gorici čestitat metropolitu za god (Franciscus Borgia) in za 60 letnico. Prišel je tudi škof Karlin in škof Pederzoli. Škoda, da je škof Mahnič zamudil. Zraven smo se dogovorili a) da pišemo na naučno ministerstvo radi dr. Udeja, ki je slovenskim duhovnom očital veleizdajstvo etc.; b) da vojski napravimo spomenico na vlado za pravice Slovencev in Hrvatov; c) da pri škofovskem sestanku tudi po vojski sprožimo spomenico o verskem položaju in zahteva, kaj naj se pri nas popravi (javna morala etc.).⁸

8 NŠAL, Jegličev dnevnik, 4. zvezek, 9. oktober 1914.

Jeseni 1914 so se na Goriškem vrstile procesije »za mir in zmago«. Bile so del ljudske tradicije, ki je še posebej prišla do izraza v težkih trenutkih vojne nevarnosti. Krajevna duhovščina je seveda take izraze ljudske vernosti podpirala in pri tem aktivno sodelovala. Čeprav je goriški nadškof Sedej večkrat javno izražal lojalnost in vdanost državi ter cesarski družini in je imel vojno za pravično izbiro izzvanega, se na Goriškem Cerkev ni direktno mešala v vojaške zadeve, npr. zbirala vojaške prostovoljce za odhod na fronto. Tudi ni podatkov, ki bi kazali, da je nadškof Sedej obiskoval posamezne vojašnice na Goriškem (Podbersič, 2004). V tem sta si bila različna s škofom Jegličem, ki se je rad udeleževal vojaških proslav in agitiral za prostovoljce oziroma prostovoljne strelce (nem. *Freischützen*): »V ponedeljek 15/2 sem bil v Gorici. Prišel je tudi tržaški škof Karlin. Povedal sem o pozivu da delamo za prostovoljne strelce. V Gorici in v Trstu tega poziva ni [...]«⁹ Vojaške oblasti so namreč načrtovale ustanavljanje prostovoljnih enot, namenjenih gverilskemu delovanju, v deželah ob italijanski meji. Oba škofa sta Jegliču svetovala, naj ostane pri organizaciji strelcev bolj pasiven, hkrati pa je škofa Jegliča presenetilo, da omenjena škofa sploh nista prejela poziva, naj sodelujeta pri novačenju teh prostovoljcev (Bobič, 2014, 71).

Nedvomno drži, da je bil vojaško-politični položaj Ljubljane nekoliko drugačen od Gorice. Konec leta 1914 so se že nakazovali novi problemi. Dotedanja avstro-ogrška zaveznica Italija, ki je ob začetku spopadov razglasila svojo nevtralnost, je začela kazati sovražen odnos.

Pravzaprav so si vsi v svetovni vojni sodelujoči prizadevali, da bi Italijo pridobili na svojo stran. Sveti sedež se je znašel v neugodnem položaju. V Italiji je še vedno obstajalo nerešeno t. i. rimsko vprašanje, to je pat položaj med italijansko (liberalno) državo in Svetim sedežem oziroma Cerkveno državo. Papež in svetovalci so si prizadevali, da bi Italijo zadržali izven konflikta. Zavedali so se, da je habsburška monarhija branik katoliške vere v srednji in vzhodni Evropi. Tako so se že v začetku jeseni 1914 s posredovanjem Svetega sedeža začela skrivna pogajanja (Živojinović, 1978; Podbersič, 2004).

O verjetnem italijanskem vstopu v vojno je nekoliko sramežljivo in zgolj poročevalsko pisalo slovensko časopisje, s svojim poročanjem verjetno niso želeli provocirati Italije. Odmeve najdemo tudi pri ljubljanskem škofu Jegliču:

Vojska in Italija

Iz Trsta mi piše škof Karlin; pri meni je bil cesarski namestnik Hohenlohe in je trdil, da nam bodo že v mesecu februarju Italijani vojsko napovedali. Ako pritegne še Italija, izgubljeni so. To bo dokaz, da se združujejo brezverni prostozidarji zoper verno Avstrijo. Saj oficialna Italija je zoper vojsko. Pač pa jo hočejo imeti skrivne ateistične družbe.¹⁰

Nadškof Sedej je očitno predvideval, da se bliža konec navideznega miru v nadškofiji. Na odgovorno mesto tolminskega dekana je februarja 1915 imenoval mirenskega župnika Ivana Rojca, dotedanjega dolgoletnega dekana Jožefa Kraglja pa je upokojil. Prav tako je duhovnikom iz vzhodne Furlanije odredil, da so marca in aprila 1915 na nadškofijo po-

9 NŠAL, Jegličev dnevnik, 4. zvezek, 20. februar 1915.

10 NŠAL, Jegličev dnevnik, 4. zvezek, 27. december 1914

slali vrednejše predmete in cerkveno posodje ali pa so jih zakopali ali zazidali v domačem kraju (Del Bianco, 1939; Podbersič, 2004).

V dneh 13.–14. aprila 1915, dober mesec dni pred italijanskim vstopom v vojno, so se škofje ilirske metropolije¹¹ zbrali na škofovski konferenci v Gorici. Ob nadškofu Sedeju so bili prisotni vsi sufraganski škofje. Skupaj so poromali na Mirenski Grad, kot da bi slutili, da tega svetišča že čez leto ne bo več. Ob tej priložnosti je ljubljanski škof Jeglič zapisal v svoj dnevnik, da »v Gorici se Lahov prav nič ne boje, pač pa v Trstu«. ¹² Na seji prvega dne so razpravljali o zadnjem delu Zakonika cerkvenega prava. Še bolj pomenljiva pa je bila seja drugega dne, ko so zbrani škofje razpravljali o novem katoliškem dnevniku za Italijane na Primorskem. Škofje so namreč menili, da po ukinitvi lista *Corriere Adriatico* t. i. pošteni Italijani na Primorskem niso več imeli svojega časopisa. Škofom se je skrb zanje zdela zlasti pomembna v vojnem času. Nadškof Sedej pa je izražal skepso do tovrstnih načrtov, saj je v Gorici že izhajal italijanski katoliški list *L'Eco del Litorale*, ki ga je urejal duhovnik in deželni glavar dr. Luigi Faidutti (Kosmač, 1996, 114–115).

Spomladi 1915 je bilo že popolnoma jasno, da se vojni z Italijo ni mogoče izogniti. To so pokazale tudi priprave na bližajoči se vojni spopad. Državne oblasti so začele izvajati ukrepe za zaščito jugozahodne državne meje. Z vzhodne fronte so v naglici pripeljali vojaške okrepitve, začeli so z izgradnjo obrambnih sistemov. O tem je črniški dekan Novak zapisal:

Dasi je stroga cenzura v časnikih prikrivala napete razmere med nami in izdajalcem – Lahom, smo čutili vsi, da je nekaj v zraku. Strelske jarke so kopali na Nanosu, Čavnu, Otlici – tu so se mislili prvotno v bran postaviti. Pa tudi Sočine bregove so za silo utrdili (Novak, 2014, 89).

Italijanski državljani, t. i. regnicoli so se vračali v Italijo. V avstro-ogrskem generalštabu je bil sredi maja 1915 sprejet načrt o organizaciji obrambne črte proti Italiji na reki Soči, za kar se je zavzemal zlasti general Svetozar Boroevič, poveljnik novo nastale 5. armade, ki je dobila nalogo braniti jugozahodno državno mejo (Del Bianco 1937; Simić 1996, 21).

Seveda je tudi duhovščina slutila, da se nekaj pripravlja. Večina (slovenskih) duhovnikov, tako tistih na odgovornih mestih, kot podeželskih župnikov, vikarjev in kuratov, je menila, da so za vse krivi Italijani oz. se jim je izbruh vojne z Italijo zdel nemogoč. Za črniškega dekana Novaka je lahko Italija veljala za »našega 30-letnega zaveznika«¹³ zgolj zaradi »slepote naših diplomatov« (Novak, 2014, 76). Podobno je menil tolminski

11 Od leta 1830 naprej je goriški nadškof nosil naslov *ilirski metropolit*. V to metropolijo so kot sufragani spadale tržaško-koprška, ljubljanska, poreško-puljska in krška škofija.

12 NŠAL, Jegličev dnevnik, 4. zvezek, april 1915.

13 Italija je bila od leta 1882 članica trozveze, torej obrambne vojaške zveze med Nemčijo, Avstro-Ogrsko in Italijo. Vendar ob začetku prve svetovne vojne ni vstopila v vojno na strani trozveze, ampak je avgusta 1914 razglasila nevtralnost in se pogajala z vsemi v vojno vpletenimi stranmi. Rezultat skoraj enoletnih pogajanj je bila sklenitev Londonskega sporazuma 26. aprila 1915, ki je Italijo obvezoval k vstopu v vojno v roku enega meseca na strani antantnih sil. Italijanska politika je namreč zagovarjala tezo, ki se je zavzemala za geografsko in strateško mejo. Do veljave ji je pomagala prevlada najradikalnejših tokov ob politično-psihološki potrebi, da bi javnemu mnenju postregla z otipljivimi znamenji ozemeljskih pridobitev ter da bi zagotovila varno mejo mestom in istrski obali, ki so bila po večini italijanska.

dekan Ivan Rojec, ki je v župnijsko kroniko zapisal: »V Gorici in v Furlaniji ima Italija prav malo prijateljev, veliko pa jih ima v Trstu in Istri.« Poleg tega je izrazil mnenje, da se je italijanski napad sicer resda pripravljaval že nekaj časa, vendar »je ljudi v Tolminu motilo, da je tu tako malo vojaštva in na meji z Italijo pa prav nič vojaštva, še iz Volč je izginila tista mala četa, ki je bila tam, le Mengore so bile skrivnostne«. ¹⁴ Po drugi strani je bogoslovec Ciril Munih z Mosta na Soči (tedaj Sv. Lucija) zapisal: »24. maja 1915 nas je sedelo več Mostarjev v Mikuževi gostilni in smo razgovarjali o možnosti vojne napovedi s strani Italije. Videla se nam je nemogoča pač vsled dejstva, da si vojne v lastni domačiji nismo mogli predstavljati.« (Munih, 2016, 7).

Omenjena dejstva potrjuje Jegličevo pismo duhovnikom in vsem vernikom, ki je bilo objavljeno v Slovincu ob italijanskem vstopu v prvo svetovno vojno:

Italija je namreč napadla Avstrijo, ker je katoliška, ker je še edina močna obramba sv. Očeta in svete katoliške Cerkve. Zato jo hočejo uničiti prostozidarji, odpadniki od Boga in sovražniki Jezusovi. (Slovenec, 29. maj 1915, 2).

Dan po začetku bojev ob Soči je škof Jeglič v svojem dnevniku zapisal: »Avstrija je popuščala; hotela je Italiji odstopiti južne Tirole in zemljo ob Soči etc. Toda Italija ni hotela. Framasoni hočejo uničiti Avstrijo, ker je katoliška«. ¹⁵

Podobnega mnenja je bil tudi lavantinski škof Napotnik, ki je 24. maja 1915 v pastirskem pismu razglasil, da je monarhiji vojno napovedal nov sovražnik. Vendar se ni ustavil zgolj pri obsodbi Italije, ampak je posebej poudaril pomen izbranega datuma za italijansko vojno napoved. Namreč, Italija je vojno napovedala na ravno na binkošti in to naj bi po mnenju škofa Napotnika kazalo na njihove očitne protireligiozne nakane (Bobič, 2014, 66).

Dva dni pred italijansko vojno napovedjo, 21. maja 1915, je nadškof Sedej izdal okrožnico vsem duhovnikom v nadškofiji. ¹⁶ Okrožnica *Venerabili Clero curato* ni bila nikoli objavljena v *Folium ecclesiasticum*, uradnem glasilu goriške nadškofije. To glasilo je z italijanskim vstopom v vojno prenehalo izhajati. Sedejeva okrožnica se zaključila s pozivom na zaupanje v Božjo previdnost, molitvijo za Božji blagoslov Cerkve ter domovine in upanjem za mir (Podbersič, 2004).

Sicer je časopis *Slovenec* že ob začetku prve svetovne vojne povzel pisanje italijanskega časopisa *Gazzettino popolare*, ki je špekuliral, da naj bi se nadškof Sedej umaknil v neki gornjeavstrijski samostan (Slovenec, 28. avgust 1914). Sam Sedej je to pisanje pripisoval italijanski, protislovenski in proticerkveni politiki.

Sredi poletja 1915 se je nadškof Sedej zaradi nevarnosti le moral umakniti iz Gorice, čeprav je tik pred začetkom spopadov z Italijo svojim duhovnikom s posebno okrožnico ukazal, naj ne zapuščajo svojih vernikov. Razmere so postajale nevzdržne, predvsem zaradi italijanskih topniških napadov (Novak, 2014).

Kaj bi se zgodilo ob morebitnem Sedejevem vztrajanju v Gorici in čakanju na ita-

14 ŽAT, Tolminska župnijska kronika 1914–1922, Začetek vojne med Avstrijo in Italijo, 1915.

15 NŠAL, Jegličev dnevnik, 4. zvezek, 25. maj 1915.

16 ACAG, Arc, Atti cancellereschi, št. dokumenta 1752/15.

lijansko vkorakanje, lahko danes samo ugibamo. Čeprav je šlo za nekoliko drugačne okoliščine je vendarle mogoče Sedejevo ravnanje primerjati z delovanjem kardinala Mercierja iz Mechelena (Živojinović, 1978, 211–230).

Dejstvo je, da je velika večina goriške duhovščine ostala na svojih mestih tudi po italijanski vojni napovedi in vkorakanju italijanske vojske na ozemlje goriške nadškofije. Čeprav veliko duhovnikov ni poznalo omenjene Sedejeve okrožnice, ki je bila sestavljena in razposlana nekoliko prepozno, so se vendar ravnali, kot da bi jo večinoma poznali. Iz njihovih dejanj lahko sklepamo, da so se ravnali kot je predvideval in ukazoval sam Sedej. Na ozemlju, ki ga je takoj v začetku spopadov, to je konec maja in v začetku junija 1915, zasedla in okupirala italijanska vojska, je delovalo 108 dušnih pastirjev. Samo 28 se jih je umaknilo pred Italijani v notranjost monarhije ali so jih internirale avstro-ogrskse oblasti. Večina slednjih je bila kmalu izpuščenih (Medeot, 1979; Podbersič, 2004).

TRŽAŠKI ŠKOF KARLIN IN NEGOTOVO PRIČAKOVANJE VOJNE

Tržaški škof Andrej Karlin je osebno in kot škof globoko podpiral cesarja, habsburško monarhijo in njen obstanek. Vojaški spopad med prvo svetovno vojno je dojemal kot epohalni spopad med pravico in krivico ter resnico in lažjo. Vse od izbruha vojne je trdno verjel v zmago avstro-ogrskse vojske in njenih zaveznikov.

Dva dni po uradnem začetku vojne leta 1914 je ukazal molitve za avstro-ogrsko zmago in cesarja Franca Jožefa. Sredi avgusta istega leta se je z biblijskimi besedami evangelista Luke obrnil na svoje duhovnike: »*Gospod nam namreč obljublja, da nas bo rešil naših sovražnikov in iz rok vseh, ki nas črtijo.*« Glede same vojne, čeprav je šlo po njegovih besedah za t. i. pravično in obrambno vojno, škof Karlin ni spreminjal mnenja. Zanj je vojna ostajala absolutno zlo! Tako je v pismu duhovnikom v začetku leta 1915 posebej naročal, naj pomagajo ljudem, ki jih je prizadela vojna, znova vzbuditi iskro vere. Je pa škof Karlin le dan po začetku sovražnosti (25. maja 1915) v posebnem pismu ostro obsodil Italijo zaradi vojne napovedi avstro-ogrski državi. Izrazil je ogorčenje zaradi prestopa Italije v sovražni tabor ter napadalce označil za »*verolomne vojake sosednje države.*« Obenem je duhovnikom naročil naj vztrajajo s svojim ljudstvom ter naj še bolj zavzeto opravljajo zaupano jim službo (Simčič, 1996, 54–55).

NAMESTO ZAKLJUČKA

V prvo svetovno vojno je Katoliška cerkev na Primorskem, vpeta v širši avstrijski kontekst, toda specifična zaradi svoje lege, vstopila z upanjem na obstoj katoliške Avstrije in vsaj na ohranitev družbenih pozicij, ki jih je zasedala do začetka spopadov. Velika večina duhovščine, tako višje kot nižje, je verjela v te cilje. Marsikateri duhovnik je bil pripravljen darovati tudi svoje življenje za »*vero, dom in cesarja*«.

S stopnjevanjem spopadov in ob italijanskem vstopu v prvo svetovno vojno se je odgovornost duhovnikov še povečala. Ker je marsikateri duhovnik pod vplivom uradne politike, medijske propagande in vojaškega vodstva podcenjeval moč italijanske vojske, sebe in vernikov ni pripravil na težke čase.

THE CATHOLIC CHURCH IN PRIMORSKA REGION AND THE TREATY OF LONDON IN 1915

Renato PODBERSIČ

Study centre for national reconciliation, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: renato.podbersic@guest.arnes.si

SUMMARY

The article discusses the Catholic Church and its 'relations with the Kingdom of Italy around the outbreak of First World War. It explicitly focusses on the role the Holy See and the local Catholic Church authorities in the Primorska region played in light of Italian territorial expansion tendencies even before it officially joined the war in the Spring of 1915. It presents the Holy Father's peace efforts during the Great War and the opinions of bishops in the Primorska region towards Italy and it joining the War on the side of the Entente. The Catholic Church of the Primorska region entered the war hoping that the Austro-Hungarian Monarchy, with a catholic royal family, the Habsburgs, at the helm, would live through it and that its 'social structure, as they knew it, would persevere. An overwhelming majority of the clergy believed in these goals. Many a priest was willing to give his life for »faith, homeland and the Kaiser«. The responsibilities of the clergy widened as the clashes between the Italian and Austro-Hungarian armed forces escalated. Many priests didn't prepare themselves and their parishioners for the hard times they would know have to survive, because they underestimated the military strength of Italy under the influence of state propaganda and military leadership.

Keywords: First World War, Catholic Church in the Primorska region, Treaty of London 1915, Holy See, clergy in the Primorska region

VIRI IN LITERATURA

- ACAG, Arc** – Archivio della Curia Arcivescovile di Gorizia (ACAG), fond Arcivescovi (Arc).
- DDI, 5/II** – I Documenti Diplomatici Italiani. Ministero degli Affari Esteri, Commissione per la pubblicazione dei documenti diplomatici (DDI). Quinta serie: 1914–1918, Volume II (17 ottobre 1914–2 marzo 1915). Roma, Istituto poligrafico dello Stato e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, 1984 (DDI, 5/II).
- NŠAL, Jegličev dnevnik** – Nadškofjski arhiv Ljubljana (NŠAL), Dnevnik Antona Bonaventure Jegliča (Jegličev dnevnik).
- Slovenec** – Ljubljana, 1914–1915.
- ŽAT** – Župnijski arhiv Tolmin (ŽAT), Tolminska župnijska kronika 1914–1922.
- Aubert R. et al. (2000)**: Zgodovina Cerkve. Knj. 5: Od cerkvene države do svetovne Cerkve (od 1848 do drugega vatikanskega koncila). Ljubljana, Založba Družina.
- Benedik, M. (1996)**: Papeži od Petra do Janeza Pavla II. Ljubljana, Založba Mihelač.
- Bihlmeyer, K., Tuechle, H. (1983)**: Storia della Chiesa. Vol. 4. Brescia, Morcelliana.
- Bobič P. (2014)**: Vojna in vera. Katoliška cerkev na Slovenskem, 1914–1918. Celje, Celjska Mohorjeva družba.
- Del Bianco, G. (1937)**: La guerra e il Friuli. Vol. 1. Udine, Del Bianco Editore.
- Del Bianco, G. (1939)**: La guerra e il Friuli. Vol. 2. Udine, Del Bianco Editore.
- De Luca, G. (1939)**: Il Cardinale Bonaventura Cerretti. Roma, Istituto Grafico Tiberino.
- De Volder, J. (1996)**: Benoît XV et la Belgique durant la Grande Guerre. Roma, Institut historique belge de Rome.
- Kosmač, A. (1996)**: Škof Karlin in Goriška metropolija. V: Škulj, E. (ur.): Karlinov simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba v Celju, 111–118.
- Košir, B. (1996)**: Karlin kot rektor zavoda sv. Stanislava. V: Škulj, E. (ur.): Karlinov simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba v Celju, 169–178.
- Martina, G. (1984)**: La Chiesa nell'età del totalitarismo. Vol. 4. Brescia, Morcelliana.
- Mathieu-Rosay, J. (2005)**: Die Päpste im 20. Jahrhundert. Darmstadt, Primus Verlag.
- Medeot, C. (1969)**: Storie di preti Isontini internati nel 1915. Gorizia, Iniziativa Isontina.
- Munih, C. (2016)**: Leta strahu in trpljenja. Kronika župnije Sv. Lucija. Tolmin, Tolminski muzej.
- Nolte, E. (1968)**: Italien von der Begründung des Nationalstaats bis zum Ende des I. Weltkriegs (1870–1918). V: Schieder, T. (ur.): Handbuch der europäischen Geschichte. Bd. 6: Europa im Zeitalter der Nationalstaaten und Europäische Weltpolitik bis zum Ersten Weltkrieg. Stuttgart, Union Verlag, 401–433.
- Novak, A. (2014)**: Črniška kronika: frontno zaledje v Vipavski dolini med prvo svetovno vojno. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Pollard, J. F. (2001)**: Il Papa sconosciuto Benedetto XV (1914–1922) e la ricerca della pace. Cinisello Balsamo, San Paolo.
- Pollard, J. F. (2014)**: Una «inutile strage». Benedetto XV e la Prima guerra mondiale. Concilium, 3, 167–173.

- Podbersič, R. (2004):** Katoliška cerkev na Goriškem med prvo svetovno vojno. Magistrska naloga. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- PSBL/14** – Primorski slovenski biografski leksikon (PSBL). Snopič 14: Sedej – Suhadolc. Jevnikar, M. (ur.). Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Simčič, T. (1996):** Andrej Karlin kot tržaški škof v luči nekaterih arhivskih dokumentov (1911–1919). V: Škulj, E. (ur.): Karlinov simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba v Celju, 49–69.
- Simić, M. (1996):** Po sledih soške fronte. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Srebrnič, J. (1919):** Rimsko vprašanje. Čas, znanstvena revija Leonove družbe, XIII., Ljubljana, 95–97.
- Tramontin, S. (1980):** Un secolo della storia della Chiesa. Vol. I. Roma, Studium.
- Živojinović, D. R. (1978):** Vatikan i prvi svetski rat 1914–1918. Beograd, Narodna knjiga.